

*Ткаля О. В.,**кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінально-правових дисциплін**Миколаївського інституту права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРАВОВІ ІМУНІТЕТИ В ЗАКОНОДАВСТВІ, ЩО ДІЯЛО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Анотація. Стаття присвячена аналізу історії формування правових імунітетів на українських землях, зокрема у складі Російської імперії. Виділено п'ять етапів розвитку на українських землях інституту правового імунітету. У період розвитку російського імперського права правові імунітети розглядалися як елемент привілеїв, які орієнтовані на надання додаткових прав і пільг окремим категоріям громадян. У даний період отримали поширення юрисдикційні імунітети (поширювалися не на іноземців, а на окремі верстви населення російської держави) та використовувалися індивідуальні імунітети.

Ключові слова: правові імунітети, історичні етапи, індивідуальні імунітети, юрисдикційні імунітети, імунітет представників посольств.

Постановка проблеми. Актуальність звернення до історії формування правових імунітетів на українських землях характеризується цілою низкою підстав. По-перше, в умовах постмодерну фундаментального характеру набуває власна правова спадщина і правові традиції, актуальність пріоритетного використання адаптованих до специфіки соціального буття українського народу юридичних інституцій [6, с. 25]. По-друге, більшість науковців, здійснюючи дослідження виключень у праві (до яких, як уже було зазначено, належать і правові імунітети), здебільшого досить ґрунтовно зазначають, що правові імунітети отримали достатньо широке використання у праві, починаючи з формування засад римського права [1, с. 84], з подальшою рецепцією правових імунітетів до візантійського права й поширення їх у цілому на романо-германську правову сім'ю. Такий підхід має декілька недоліків. По-перше, він нівелює існуючі зв'язки права, яке сформувалося на українських землях, із правовими системами інших європейських країн, що не дає можливості встановити відповідність правових встановлень імунітетного характеру, які знайшли застосування на українських землях, правовим імунітетам, які застосовувалися в інших країнах. По-друге, сьогодні теоретики доводять, що українське право не може бути у повному обсязі віднесене до романо-германської правової сім'ї, а входить до складу іншої правової спільноти. Так, професор Ю. М. Оборотов з усією обґрунтованістю доводить, що правова система України, поряд із російською і білоруською, утворює слов'янський світ, який за більшістю адитивних ознак

інтегрується до євразійської правової сім'ї [6, с. 118]. По-третє, підхід, відповідно до якого дослідження обґрунтовується виключно на витоках відповідного правового явища з перенесенням на сучасність, навряд чи слід визнати доцільним і з історичної точки зору коректним.

Отже, сьогоденний стан розвитку законодавства про правові імунітети, перспективи його генезису можна визначити виключно на підставі детального дослідження виникнення й формування інституції правового імунітету саме на українських землях, оскільки в результаті рецепції правові імунітети не могли не створити новий формат, будучи адаптованими до нових соціальних реалій, що виникали на українських землях у різні історичні епохи.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення не розв'язаних проблем. Ступінь розробленості проблеми історичного аналізу правових імунітетів визначають праці вітчизняних і зарубіжних фахівців у галузі юриспруденції. Серед яких слід відзначити теоретичні дослідження таких науковців, як Б.В. Віленський, М.І. Козюбра, А.Ф. Крижанівський, О.В. Малько, П.С. Музиченко, Ю.М. Оборотов, П.М. Рабінович, М.Ю. Слабченко, С.Ю. Суменков, В.А. Томсинов, А.С. Чайковський, Ю. А. Юшкова та ін. Емпіричною базою для дослідження стали артефакти правового характеру «імперського періоду».

Викладення основного матеріалу. Здійснення історичного дослідження формування і розвитку правових встановлень імунітетного характеру на українських землях не має на меті дослідити формування законодавства на українських землях взагалі, а ставиться завдання акцентувати увагу саме на дослідженні інституту правових імунітетів. Крім того, визначення тих чи інших хронологічних рамок окремих історичних епох впливало з особливостей державного устрою, що домінував у досліджуваній період. Орієнтація саме на етатистський підхід до формування правових встановлень визначається тим, що право, як система загальнообов'язкових правових встановлень, безпосередньо залежить від суттєвих ознак інституцій – носіїв державної влади, які й формували систему відповідного правового регулювання [5, с. 121]. Більше того, як свідчить історичне дослідження системи права, існує прямий зв'язок між особливостями розвитку права і суверенністю територій українських земель.

На українських землях права взагалі, і інституту правового імунітету, зокрема, можна виділити п'ять етапів розвитку:

- стародавній період, який пов'язується з формуванням державності на українських землях, із виникненням Київської Русі і широким використанням у процесі нормативного регулювання Руської Правди;
- Польсько-литовський період, який визначається входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського і Речі Посполитої та активним застосуванням Литовських Статутів. Протягом зазначеного періоду особливої уваги вимагає формування «козацького права»;
- імперський період характеризується входженням українських земель до складу Російської імперії і проведенням тотальних реформ українського права з метою примусової адаптації українського права до положень імперських актів, одним із основних яких є Звід Законів Російської імперії;
- радянський період характеризується проведенням реформування права на українських землях з метою його повної відповідності здобуткам Жовтневої революції і необхідності формування тоталітарної й автократичної держави;
- сучасний етап, який співпадає з отриманням Україною незалежності, характеризується відновленням державного суверенітету і формуванням власної системи права, яка повинна відповідати меті розбудови соціальної, правової, сучасної держави.

Наведені історичні етапи формування правового інституту імунітету на українських землях не завжди збігаються із загальновизнаними етапами розбудови правової системи взагалі. Дані історичні етапи, які пов'язуються автором із виникненням і використанням найбільш суттєвих нормативних актів – артефактів права, які набули досить вагомego значення в епоху їх застосування, свідчать про умовність виділених історичних епох, враховуючи, що в кожній із них можна встановити ознаки не тільки права, яке формується на певному історичному етапі, але й ознаки попереднього етапу.

Враховуючи, що революційністю змін домінуючих ознак правової системи українське право почало визначатися саме з моменту входження до складу Російської Імперії, тому дане дослідження присвячено аналізу правових імунітетів цього етапу розвитку державності. Крім того, автор не ставить за мету дослідити особливості нормативного регулювання імунітетних відносин, які формувалися в окремих регіонах України, які входили з елементами більшої або меншої автономії до складу інших країн. Автор орієнтується на історію формування правової системи більшої частини території сучасної української держави, що вимагає абстрагування від окремих випадків з метою отримання загального уявлення про генезис інституту правового імунітету.

На початковому етапі входження українських земель до складу Московської держави, а в подальшому – Російської імперії, не призвело докорінної зміни правової системи, оскільки за українськими землями

визнавалася певна автономія, у тому числі не тільки політична, але й у сфері нормотворчості і правозастосування. Історики зазначають, що Литовські статuti й інші нормативні акти продовжували застосовуватися на українських землях аж до проведення так званих «Єкатерининських реформ» [8, с. 58], які були спрямовані на знищення автентичного українського права і переведення українського суспільства до сфери дії виключно російського права. Для подальшого розуміння тих процесів, які відбувалися у праві імперського періоду, необхідно звернутися до аналізу російського права у тій його частині, яка передувала проведенню вже згаданих реформ і яка пов'язана із застосуванням правових імунітетів.

Загальні тенденції польсько-литовського періоду розбудови української державності, знайшли часткове відображення у паралельному, стосовно українського, розвитку російського права. Ці тенденції полягають у такому. По-перше, правові імунітети, як самостійне правове явище, не отримали значного поширення, а розглядалися як елемент привілеїв, які орієнтовані на надання додаткових прав і пільг окремим категоріям громадян. Таким чином, імунітетні приписи мають додатковий, стосовно інших правових вилучень, характер, створюючи привілейоване становище для окремих верств населення.

По-друге, на рівні з українським правом у праві російському отримали поширення юрисдикційні імунітети, однак, на відміну від українського права, такі імунітети поширювалися не на іноземців, а на окремі верстви населення російської держави. Так, наприклад, Указ Колегії Іноземних справ Сибірському Віце-Губернатору Болтіну від 8 листопада 1729 р. («О назначении обид и притеснений Ясачным Сибирским народам; о суждении их в Градских Судах только по делам уголовным и о предоставлении им права по прочим делам разбираться самим между собой») стосовно Ясачних Сибірських народів «наказував їх судити в Градских Судах тільки у кримінальних справах; а в інших спорах дати їм дозвіл суди відправляти між собою по родам...» [2, с. 291].

По-третє, в російському праві не так широко, як в українському, але використовувалися індивідуальні імунітети, які не мали заохочувального характеру, на відміну від тенденцій застосування правових імунітетів на українських землях, а були спрямовані на закріплення особливого правового становища осіб, які, відповідно до свого походження, вже мали особливий соціальний статус. Так, Декларацією за підписом Членів Верховної Таємної Ради, наданою Голстинському Герцогу Карлу Фредеріку від 24 липня 1727 р. («О подтверждении всех трактатов и артикулов, заключенных между ним и Императором Петром I в пользу его Герцога; о назначении ему пенсии; о платеже обещанного Герцогине Анне Петровне миллиона рублей; о признании ему Герцогу Титула Королевского Высочества; и об освобождении от всяких гражданских повинностей дома, назначенного для пребывания при Российском Дворе Голстинских Министров») встановлювалося, що зазначена особа має право на користування «домом, звільненим від всіх цивільних тугостей» [2, с. 166].

По-четверте, звертає на себе увагу достатньо неконкретний характер правових імунітетів, які містяться у тому чи іншому акті, що може свідчити про те, що імунітети мають не правовий, а звичаєвий характер, тому правові норми не визначають обсяги наданих імунітетів, а тільки окреслюються в нормативних приписах. Так, у Жалуваній грамоті Харківському Покровському монастирю від 16 березня 1731 р. зазначається, що всім підданам: військовим, статським і всякого звання і чину людям «тому училищному монастирю, а в ньому Ректору, вчителям і учням у школах обретаючимся, також поза монастиря проживаючим підданам і слугам монастирським обід і притисненя не вчиняти» [3, с. 49].

По-п'яте, поширюється сфера використання правових імунітетів. Зокрема, з'являються ознаки застосування правових імунітетів стосовно представників посольств іноземних держав. Так, затвердженням Церемоніалом для послів не тільки детально регламентується протокол прибуття послів іноземних держав до Російської імперії, але й визначається, що «крім вищезазначених подорожних і підводах наказано буде, щоб у Митницях не доглядали екіпажі Посольського і не вимагали ніяких митних зборів із всього того, що йому Послу належить» (Церемоніал для чужестранних Послов при Императорском Всероссийском дворе от 3 апреля 1744 года) [4].

Актом, скорочена назва якого відома як «Права, за якими судиться малоросійський народ» датованим 1743 роком, який у повному обсязі так і не набув чинності, однак положення якого свідчать про певні тенденції в розбудові українського права, наявні ознаки як матеріальних, так і процесуальних імунітетів. Так, у Главі IV «Про вольності і свободи малоросійські» в Артикулі 2, який має красномовну назву «Шляхтича і військового звання людину без суду не заарештовувати» встановлювалося, що «вольності» і привілеї монаршою владою Російської імперії підтверджуються, на підставі чого «ніякого шляхтича і військового звання людину, в належній формі в суд не викликаного і правдивими доказами не звинуваченого, ніякий уряд заарештувати, крім державне важливих і кримінальних справ, не може» [9, с. 201].

Статут кримінального судопроводження 1864 року характеризується тим, що ним вперше на законодавчому рівні у більш-менш загальному вигляді визначено межі імунітету свідка. У Статуті визначено перелік осіб, які не можуть залучатися до справи як свідки, а саме:

- священнослужителі у зв'язку із зізнанням, зробленим під час сповіді (п. 2 ст. 93 і п. 2 ст. 704 Статуту 1864 року);
- присяжні повірені та інші особи, які виконують обов'язки захисника підсудного, стосовно тієї інформації, яку вони отримали від підсудного при проведенні довірливої бесіди під час здійснення провадження у справі (п. 3 ст. 93, п. 3 ст. 704 Статуту);
- прокурор, захисник підсудного або повірений приватного обвинувача або цивільного позивача за умови їх безпосередньої участі у справі (ст. 709 Статуту);

• божевільні та безумні особи, які «у зв'язку з повною нездатністю до правильних спостережень і показань звільняються від допиту» (п. 1 ст. 93);

• подружжя підсудного, родичі по прямій лінії як висхідній, так і низхідній, а також рідні браття і сестри (п. 1 ст. 704 Статуту).

Однак для останньої групи осіб можливість допиту пов'язувалася із їхнім бажанням давати показання у справі і, в разі чітко висловленого бажання, вони не приводилися до присяги, оскільки закон не вважав за доцільне ставити їх у становище, при якому вони могли порушити надану клятву.

В Уложенні про покарання кримінальні та цивільні у редакції 1885 р. [7] передбачалося застосування правових імунітетів до трьох категорій осіб, що, по-перше, було продиктовано намаганням влади імплементувати положення міжнародного права, якими регулюються гарантії діяльності дипломатичних представництв, по-друге, зумовлювалося багатонаціональністю народу російської імперії, що практично виключало можливість прийняття загальнообов'язкових актів, які відповідали у повному обсязі ментальним особливостям і національній специфіці розвитку об'єднаних в межах однієї країни народів і народностей, по-третє, наявним церковним правом, яке не тільки характеризувалося реальними повноваженнями щодо визначення протиправності тих чи інших діянь, що посягають на засади церковної влади, але й окресленням кола суб'єктів, які підлягають церковному суду. Так, у Главі V Відділенні 2 «Про дію постановлень сього Уложення на іноземців, які знаходяться в межах держави» встановлюється, що «в разі злочинів, вчинених у Росії належними до звичайних або надзвичайних посольств і місцям держав іноземних, провадження здійснюється встановленим для того порядком належними дипломатичними зносинами з їх урядом» (ст. 171). А у Відділенні 1 цієї ж глави «Про дію постановлень цього Уложення на російських підданих в межах держави» визначається перелік губерній, до яких, зокрема, відноситься і Варшавський судовий округ, Ставропольська губернія та деякі інші, для населення яких встановлюється вилучення з дії Уложення за умови, що особа, яка вчинила злочинне діяння є «іногородцем». У цьому ж Відділенні зазначається, що «дія постановлень Уложення не поширюється на справи, які підлягають суду по законам церковним...» (ст. 169).

Таким чином, історичний аналіз становлення інституту правових імунітетів на українських землях дає можливість зробити висновок, що в автентичному праві правові імунітети закріплювалися як нормативні приписи, які мали загальний та публічний характер, тоді як із втратою ознак суверенності правові імунітети набувають ознак «неписаних правил», застосування яких обґрунтовується доцільністю, а не соціально визнаною необхідністю, віддзеркаленою у правових установленнях.

Звернення до історії формування інституту правового імунітету в українському праві дозволяє зробити висновок про етапи генезису правової інституції виключного характеру, виявити ті характерні риси пра-

вових імунітетів, які отримали соціальне схвалення, підтверджене досить тривалим застосуванням, і набули характеру правової цінності, оскільки не пов'язані з політичними, соціальними, державотворчими процесами, які мали місце на українських землях в умовах різних історичних епох. Історичний аналіз інституалізації правових імунітетів створює підґрунтя для визначення перспектив розвитку відповідного правового вилучення в умовах генезису державності і права.

Література:

1. Волкотруб С. Інститут імунітету у кримінальному судочинстві / С. Волкотруб // Право України. – 2002. – № 3. – С. 121-124.
2. Законодательство Екатерины I и Петра II. Составитель и автор вступительной статьи В.А. Томсинов. – М. : ЗЕРЦАЛО, 2009. – С.164-166.
3. Законодательство императрицы Анны Иоанновны. Составитель и автор вступительной статьи В.А. Томсинов. – М. : ЗЕРЦАЛО, 2009. – С. 48-49.
4. Законодательство императрицы Елизаветы Петровны. Составитель и автор вступительной статьи В.А. Томсинов. – М. : «ЗЕРЦАЛО», 2009. – С. 29.
5. Козаченко О. Культурологічний вимір парадигми сучасного кримінального права / О. Козаченко // Право України. – 2009. – № 5. – С. 121-126.
6. Оборотов Ю.Н. Традиции и новации в правовом развитии / Ю.Н. Оборотов – О. : Юрид. л-ра, 2001. – С. 157.
7. Российское законодательство X–XX веков. Судебная реформа. Т. 8 / Отв. ред. Б.В. Виленский. – М., 1991. – С. 188.
8. Слабченко М. Юридическое прошлое Малороссии / М. Слабченко – Киев. – 1911. – С. 292.
9. Хрестоматія з історії держави і права України: Навчальний посібник. Упоряд.: А.С. Чайковський, О.Л. Копиленко, В.М. Кривоніс, В.В. Свістунов, Г.І. Трофанчук. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – С. 656.

Ткаля Е. В. Правовые иммунитеты в законодательстве, которое действовало на украинских землях в составе Российской империи

Аннотация. Статья посвящена анализу истории формирования правовых иммунитетов на украинских землях в составе Русской империи. Выделено пять этапов исторического развития института правового иммунитета на украинских землях. В период развития русского имперского права правовые иммунитеты рассматривались как элемент привилегий, которые ориентированы на предоставление дополнительных прав и льгот отдельным категориям граждан. В данный период получили распространение юрисдикционные иммунитеты (распространялись не на иностранцев, а на отдельные слои населения русского государства) и использовались индивидуальные иммунитеты.

Ключевые слова: правовые иммунитеты, исторические этапы, индивидуальные иммунитеты, юрисдикционные иммунитеты, иммунитет представителей посольств.

Tkalya O. The legal immunities formation in the Ukrainian lands as a part of the Russian Empire

Summary. The article analyses the history of the legal immunities formation in the Ukrainian lands as a part of the Russian Empire. Were specified five stages of the history development of the legal immunity institute on the Ukrainian lands. During the period of development of the Russian imperial law the legal immunities considered as an element of the privileges that are dedicated to providing additional rights and privileges to certain categories of people. In this period of were extended the jurisdictional immunities (do not apply to foreigners, but only for the individual sections of the population of the Russian state) and used individual immunities.

Key words: the legal immunities, the stages of the history, the individual immunities, the jurisdictional immunities, the immunity of representatives of embassies.